

γλώσσα & σχετικότητα

Μία από τις θέσεις με τις οποίες επιχειρήθηκε η θεωρητική και ιδεολογική συγκρότηση της νεότερης γλωσσολογίας είναι η λεγόμενη «υπόθεση της γλωσσικής σχετικότητας», γνωστή από τα ονόματα των εισηγητών της και ως «υπόθεση των Sapir-Whorf». Σύμφωνα με τον γλωσσολόγο Edward Sapir (1884-1939):

«[η] γλώσσα είναι οδηγός για την “κοινωνική πραγματικότητα”. [...] Τα ανθρώπινα όντα δεν ζουν στον αντικειμενικό κόσμο μόνο, ούτε μόνο στον κόσμο της κοινωνικής δραστηριότητας, όπως συνήθως τον εννοούμε, αλλά, σε μεγάλο βαθμό, βρίσκονται στο έλεος της συγκεκριμένης γλώσσας που έχει γίνει το μέσο έκφρασης για την κοινωνία τους. [...] Οι κόσμοι στους οποίους διαφορετικές κοινωνίες ζουν είναι διαφορετικοί κόσμοι, όχι απλώς ο ίδιος κόσμος με διαφορετικές ετικέτες».¹

Αυτή την κατηγοριοποιητική λειτουργία της γλώσσας τόνισε και ο Benjamin Lee Whorf (1897-1941), μαθητής και συνεργάτης του Sapir:

«Ανατέννουμε τη φύση σύμφωνα με όσα μας υπαγορεύει η μητρική μας γλώσσα. Τις κατηγορίες και τα είδη που απομονώνουμε από τον κόσμο των φαινομένων δεν τα βρίσκουμε εκεί, διότι δεν κοιτάζουν τον παρατηρητή καταπρόσωπο· αντιθέτως, ο κόσμος μάς παρουσιάζεται σε μια καλειδοσκοπική ροή εντυπώσεων που πρέπει να οργανωθεί από τον νου μας – κι αυτό σημαίνει, κατά μεγάλο μέρος, από τα γλωσσικά συστήματα στον νου μας».²

Ο Whorf ορίζει την αρχή της γλωσσικής σχετικότητας ως εξής:

«[η] “αρχή της γλωσσικής σχετικότητας” [...] σημαίνει, χωρίς τεχνικούς όρους, ότι οι χρήστες έκδηλα διαφορετικών γραμματικών κατευθύνονται από τις γραμματικές αυτές προς διαφορετικά είδη παρατηρήσεων και διαφορετικές αξιολογήσεις εξωτερικά παρόμοιων ενεργειών παρατήρησης, και συνεπώς δεν είναι ισοδύναμοι παρατηρητές αλλά πρέπει να καταλήγουν σε κάπως διαφορετικές αντιλήψεις του κόσμου».³

Στη σχετική βιβλιογραφία παρουσιάζονται ποικίλες εκδοχές αυτής της αρχής. Ήδη από τον Whorf, η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας συγχέεται συχνά με τη συγγενή θέση του γλωσσικού ντετερμινισμού, σύμφωνα με την οποία «η γλώσσα επιδρά στη σκέψη και τη διαμορφώνει». Επίκληση του γλωσσικού ντετερμινισμού γίνεται συνήθως προκειμένου ν' αποδειχθεί η υπόθεση των Sapir-Whorf: οι ερευνητές προσπαθούν να δείξουν συστηματικές επιδράσεις της γλώσσας στη νοήματα συμπεριφορά των ατόμων προκειμένου ν' αποδείξουν ότι κάθε γλώσσα συνδέεται μ' έναν διαφορετικό «κόσμο σκέψης» (thought world) ή ότι κάθε γλώσσα εκφράζει μια διαφορετική «κοσμοθεώρηση» (worldview), για να χρησιμοποιήσουμε δύο από τις αγαπημένες εκφράσεις του Whorf.⁴

Χρήσιμο είναι, κατ' αρχήν, να διακρίνουμε την υπόθεση Sapir-Whorf από τη θέση του γλωσσικού ντετερμινισμού. Σύμφωνα με την αρχή της γλωσσικής σχετικότητας, κάθε γλώσσα αποτελεί διαφορετικό πρίσμα του κόσμου, εκφράζει μια διαφορετική κοσμοθεωρία ή αντίληψη (οι γλώσσες «λαξεύουν» διαφορετικά τον κόσμο, όπως θα έλεγε ο φιλόσοφος W. O. Quine). Σύμφωνα με την αρχή του γλωσσικού ντετερμινισμού, η γλώσσα καθορίζει τη σκέψη, περιορίζει δηλαδή τους τρόπους με τους οποίους συμπεριφερόμαστε ως νοήματα όντα. Και των δύο αυτών αρχών έχουν προταθεί εκδοχές λιγότερο ή περισσότερο ισχυρές: οι γλώσσες μπορεί να εκφράζουν εντελώς διαφορετικές κοσμοθεωρίες ή μερικώς διαφορετικές ομοίως, η γλώσσα μπορεί να ταυτίζεται με τη σκέψη ή να επιδρά μερικώς σε αυτήν. Ο πατέρας της νεότερης γλωσσολογίας Ferdinand de Saussure (1857-1913) πρόσβευε μια μάλλον ισχυρή εκδοχή της γλωσσικής σχετικότητας, αφού, σύμφωνα με τη θεωρία του, κάθε γλωσσικό σημείο ορίζεται ως μία αυθαίρετη κατάκτηση στο ακουστικό και εννοιακό συνεχές, τα οποία, πριν από τα σημεία, θεωρούνται καώδη και αδιαμόρφωτα, όπως ακριβώς και η «καλει-

δοσκοπική ροή των εντυπώσεων», την οποία επικαλείται ο Whorf. Για τον Saussure:

«[λ]αμβανομένη καθαυτή η σκέψη είναι όπως ένα σύγνεφο όπου τίποτε δεν είναι αναγκαστικά οριοθετημένο. Δεν υπάρχουν ιδέες δημιουργημένες από τα πριν, και τίποτε δεν ξεχωρίζει πριν από την εμφάνιση της γλώσσας».⁵

Οι περισσότεροι γλωσσολόγοι πάντως απορρίπτουν την ισχυρή εκδοχή αυτών των διδυμων αρχών, της γλωσσικής σχετικότητας και του γλωσσικού ντετερμινισμού, βολεύονται όμως σε ασθενέστερες εκδοχές σύμφωνα με τις οποίες διαφορετικοί τρόποι του λέγειν (fashions of speaking, κατά τον Whorf) προδίδουν και εν μέρει καθορίζουν ή οριοθετούν διαφορετικές κοσμοαντιλήψεις για επιμέρους «φαινόμενα του κόσμου».

Παρ' όλο που ορισμένοι νεογουορφικοί, όπως αυτοχαρακτηρίζονται, παραπονιούνται ότι οι ίδιοι και οι ιδέες τους βρίσκονταν για χρόνια υπό διωγμόν, μάλλον το αντίθετο συμβαίνει. Στην Ανθρωπολογία της Γλώσσας, ο γουορφισμός, παλαιότερος και νεότερος, αποτελεί ισχυρότατο ρεύμα. Η επίδρασή του είναι σημαντική και στην Κοινωνιογλωσσολογία. Ολόκληρα εγχειρήματα της σύγχρονης γλωσσολογίας, όπως η Κριτική Γλωσσολογία και η Κριτική Ανάλυση του Λόγου, θα ήταν αδιανόητα χωρίς τις θεωρητικές δεσμεύσεις που επιβάλλει η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας.⁶ Ο γλωσσολόγος που υπερασπίζεται τις λιγότερο διαδεδομένες γλώσσες με το επιχείρημα ότι «με κάθε γλώσσα που πεθαίνει χάνεται και ένας τρόπος σκέψης» είναι, είτε το αναγνωρίζει είτε όχι, οπαδός του Whorf. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι καθόλου βέβαιο με ποιους τρόπους θα μπορούσε να ελεγχθεί η «υπόθεση της γλωσσικής σχετικότητας» – ή, μάλλον, η θέση του γλωσσικού ντετερμινισμού – ως επιστημονική υπόθεση.

Ένας τρόπος είναι αυτός που ακολουθούν τα περισσότερα εισαγωγικά εγχειρίδια γλωσσολογίας, όπου βρίσκουμε συχνές αναφορές στις διαφορές λεξιλογίου μεταξύ των γλωσσ-

σών. Έτσι, η ελληνική, λ.χ., έχει περισσότερους όρους για τα χρώματα σε σχέση με την ντάνι (γλώσσα της Νέας Γουινέας), που έχει μόνο δύο βασικούς χρωματικούς όρους (mili = «σκοτεινό / μαύρο» και mola = «φωτεινό / άσπρο») ή την τιβ (γλώσσα της Νιγηρίας), που έχει μόνο τρεις (άσπρο-μαύρο-κόκκινο). Άρα, υποτίθεται, οι ομιλητές αυτών των γλωσσών αντιλαμβάνονται λιγότερες χρωματικές διακρίσεις. Η εσκιμό έχει περισσότερες λέξεις για το χιόνι απ' ό,τι η αγγλική,⁷ οι Βεδουίνοι έχουν πολλές λέξεις για τις καμήλες, οι Αβορίγινες για τα καγκουρό κ.ο.κ. Όμως οι επιστημονικές αυτές προϋποθέτουν μάλλον παρά αποδεικνύουν ότι οι ομιλητές διαφορετικών γλωσσών σκέφτονται και διαφορετικά επειδή μιλούν διαφορετικά. Προφανώς, οι ομιλητές της ντάνι δεν βλέπουν ασπρόμαυρο τον κόσμο στον οποίο ζουν, ούτε ο κόσμος των ομιλητών της τιβ φωτίζεται μόνο από το άσπρο και το κόκκινο. Είναι ενδιαφέρον επίσης ότι οι αναφορές αυτές στην ένδεια ή στον πλούτο του λεξιλογίου, ακόμη κι αν γίνονται για διδακτικούς σκοπούς, έρχονται σε αντίθεση με μία καταστατική αρχή της νεότερης γλωσσολογίας, σύμφωνα με την οποία δεν υπάρχουν πλούσιες και φτωχές γλώσσες παρά μόνο γλώσσες που εξυπηρετούν συγκεκριμένες σε κάθε κοινότητα επικοινωνιακές ανάγκες.⁸ Έστω και άθελά της, η νεότερη επιστήμη της γλωσσολογίας επικοινωνεί στο σημείο αυτό υπόγεια με ένα είδος «λαϊκής γλωσσολογίας» που αρέσκεται να αξιολογεί τις γλώσσες με βάση τον «λεξικό πλούτο» ή τη «λεξιπενία» των ομιλητών τους. Ακούμε συχνά να λέγεται ότι «λέξεις όπως 'φιλότιμο' και 'χαρμολύπη' δεν υπάρχουν σε καμιά άλλη γλώσσα» και είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στη χώρα μας η πεποίθηση ότι «η ελληνική είναι η πιο πλούσια γλώσσα του κόσμου». Είναι οπωσδήποτε ενδιαφέρον ότι ο γλωσσικός και εννοιολογικός σχετικισμός συναντιέται με τον γλωσσικό εθνικισμό.

Ειδικό βάρος φέρουν βέβαια οι επιστημονικές μελέτες που επιχειρούν να επιβεβαιώσουν την αρχή του γλωσσικού ντετερμινισμού συνήθως σε σχέση με κάποιο ειδικό λεξικό πεδίο ή υποσύστημα της γραμματικής δύο ή περισσότερων γλωσσών (λ.χ., το πεδίο των χρωμάτων, τα συστήματα των χρόνων, του γραμματικού γένους, των προθέσεων που δηλώνουν τόπο, των υποθετικών λόγων κ.ά.).⁹ Οι μελέτες αυτές συνήθως διαπιστώνουν κάποια ασυμμετρία στα λεξικά / γραμματικά συστήματα και στη συνέχεια προτείνουν ορισμένες πειραματικά ελεγχόμενες δοκιμασίες που σκοπό έχουν να επιβεβαιώσουν την ασυμμετρία αυτή και στον τρόπο συμπεριφοράς των ομιλητών. Οι διαφορετικές επιδόσεις σ' αυτές τις πειραματικά ελεγχόμενες διαδικασίες θεωρούνται τεκμήρια ότι οι ομιλητές διαφορετικών γλωσσών πράγματι «σκέφτονται διαφορετικά» σε σχέση με μία συγκεκριμένη λεξική ή γραμματική περιοχή.¹⁰

Δεν είναι πρόθεσή μου εδώ ν' αμφισβητήσω την επάρκεια των μελετών αυτών, οι οποίες άλλωστε πρέπει να κρίνονται κατά περίπτωση. Αθροιστικά, οι μελέτες αυτές τείνουν

να επιβεβαιώσουν μια μάλλον ασθενή εκδοχή του γλωσσικού ντετερμινισμού, σύμφωνα με την οποία η μητρική γλώσσα ασκεί πράγματι κάποια επίδραση στον «καθημερινό κόσμο της σκέψης μας» και γίνεται «οδηγός», όπως θα έλεγε ο Sapir, για ορισμένες πτυχές της κοινωνικής μας συμπεριφοράς. Θα ήθελα μόνο να σημειώσω ότι η μερική αυτή επιβεβαίωση του γλωσσικού ντετερμινισμού δεν αποτελεί ευθεία απόδειξη της υπόθεσης των Sapir-Whorf, όπως συνήθως νομίζεται. Αν μάλιστα η αρχή της γλωσσικής σχετικότητας υπεισέρχεται στην απόδειξη του γλωσσικού ντετερμινισμού, τότε αυτός δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την επαλήθευση της γλωσσικής σχετικότητας. Μελετώντας τις σχετικές έρευνες, σύντομα διαπιστώνει κανείς ότι στη διαδικασία πειραματικού ελέγχου οι όροι «γλώσσα» και «σκέψη» δεν είναι εύκολο να διακριθούν και δεν συσχετίζονται με μονοσήμαντο τρόπο. Τύποι και σημασίες, σημαίνοντα και σημαινόμενα, γλώσσα και σκέψη δεν συνδυάζονται με τον τρόπο που σε μια πειραματική διαδικασία μια εξαρτημένη μεταβλητή συσχετίζεται με μία ανεξάρτητη. Τα όριά τους συγχέονται, αναγκάζοντας τους ερευνητές να προϋποθέτουν την αρχή που θα ήθελαν να αποδείξουν.¹¹

Επιπλέον, για να έχει νόημα η υπόθεση της γλωσσικής σχετικότητας, τουλάχιστον στην ισχυρή εκδοχή της, οι κοσμοαντιλήψεις που διαφορετικές γλώσσες εκφράζουν – ή που εκφράζονται μέσω διαφορετικών γλωσσών – πρέπει να είναι ασύμμετρες. Μια διαφορετική «κοσμοαντίληψη», για να είναι διαφορετική, πρέπει μερικώς μόνο να μπορεί να μεταφερθεί από τη μια γλώσσα στην άλλη· εν μέρει τουλάχιστον, πρέπει να παραμένει αμετάφραστη και ανερμήνευτη.

Το κύριο αντεπιχείρημα εναντίον της γλωσσικής σχετικότητας βασίζεται στην άρνηση αυτού ακριβώς του πορίσματος: αν οι γλωσσικές εννοιολογίες ήταν ασύμμετρες, τότε η μετάφραση από τη μια γλώσσα στην άλλη θα ήταν αδύνατη. Όμως, οι γλώσσες, σε γενικές γραμμές και παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μεταφραστές, είναι μεταφράσιμες. Κοσμοαντιλήψεις που τις χωρίζει, υποτίθεται, ένας ολόκληρος κόσμος αποδεικνύεται ότι χωρίζονται μόνο από λέξεις.¹²

Η ισχυρή εκδοχή της γλωσσικής σχετικότητας είναι επίσης αντίθετη προς την επιστημονική διαίσθηση αλλά και την ίδια την πρακτική του ερευνητή που προσεγγίζει μian άγνωστη γλώσσα και έναν ανοίκειο πολιτισμό. Ακόμη και αν δεχτούμε ότι οι άνθρωποι βλέπουν μέσα από διαφορετικά εννοιολογικά γυαλιά, δεν πρέπει να υποτιμήσουμε τη συγκριτική, ερμηνευτική, δια-λογική πρακτική του ερευνητή (του γλωσσολόγου και του ανθρωπολόγου κυρίως), με την οποία φανερώνονται οι εννοιολογικές διαφορές που υποτίθεται πως χωρίζουν τις γλώσσες. Σύμφωνα με τον Donald Davidson: «φυσικά και μπορούμε να μιλάμε για διαφορετικές [κοσμο]αντιλήψεις, αλλά μόνο αν έχουμε ένα κοινό σύστημα συντεταγμένων, πάνω στο οποίο να τις χαρτογραφίσουμε».¹³

Ας δούμε ένα απλό παράδειγμα όπου η σύγκριση μεταξύ των γλωσσών αναδεικνύει αυτό το κοινό σύστημα συντεταγμένων. Η Θεοδοσία Παυλίδου¹⁴ παραθέτει το ακόλουθο σχήμα που παριστά τη «μορφοποίηση του χρωματικού φάσματος στα αγγλικά και στα ουαλικά»:

αγγλικά	ουαλικά
green	gwyrdd
blue	glas
gray	
brown	llwyd

Και σχολιάζει:

«Το κλασικό παράδειγμα των χρωμάτων δείχνει πειστικά ότι τα εννοιολογικά όρια δεν συμπίπτουν. Με τις παρατηρήσεις αυτές συνδέεται και η υπόθεση των Sapir-Whorf για τη γλωσσική σχετικότητα [...], κατά την οποία η γλώσσα που μιλάει ένα άτομο επηρεάζει τους αντιληπτικούς και γνωστικούς του μηχανισμούς· κατά συνέπεια, η αντίληψη της πραγματικότητας δεν είναι απόλυτη, αλλά σχετική, με σύστημα αναφοράς κάθε φορά τη γλώσσα του παρατηρητή.»

Πόσο «πειστικό» όμως είναι το παράδειγμα αυτό; Από ποιες παρατηρήσεις προκύπτει ότι «η αντίληψη της πραγματικότητας είναι σχετική»; Αν θεωρήσουμε ότι τα «εννοιολογικά όρια» συμπίπτουν με τα «λεξικά», δηλαδή με τις περιοχές που οριοθετούν στο σχεδιάγραμμα της Παυλίδου οι λέξεις της αγγλικής και της ουαλικής, τότε πράγματι οι χρωματικές εννοιολογίες των δύο γλωσσών δεν συμπίπτουν. Αλλά ο σκοπός, σύμφωνα με την υπόθεση της γλωσσικής σχετικότητας, ήταν ακριβώς να συσχετίσουμε τις λέξεις με τις έννοιες· αν προϋποθέσουμε ότι έννοιες και λέξεις ταυτίζονται, τότε προβαίνουμε σε λήψη του ζητούμενου.

Ας παρατηρηθεί επιπλέον ότι στη σύγκριση υπεισέρχεται ένας τρίτος όρος, πέρα από τις «λέξεις» και τις «έννοιες»: το αντικείμενο αναφοράς. Η σύγκριση γίνεται ως προς ένα σταθερό πλαίσιο, που μπορεί να μην συμπίπτει με το χρωματικό φάσμα αλλά το «αναπαριστά» και στη μία και στην άλλη γλώσσα. Αυτό το σταθερό πλαίσιο, το ίδιο το σχεδιάγραμμα δηλαδή, είναι, όπως θα έλεγε ο Davidson, το «κοινό σύστημα συντεταγμένων», πάνω στο οποίο χαρτογραφούνται οι διαφορές ανάμεσα στις δύο γλώσσες.

Τέλος, ας σημειωθεί και η ακόλουθη συνέπεια της γλωσσικής σχετικότητας, που αφορά τον ίδιο τον ερευνητή και τον τρόπο που χειρίζεται τα εμπειρικά δεδομένα: Αν δεχτούμε ότι ορισμένες πολιτισμικές κατηγορίες, συνήθειες και νοοτροπίες εγγράφονται στη γλώσσα με τρόπους που περιορίζουν τον γνωστικό ορίζοντα των ομιλητών, τότε η γλώσσα μπορεί με τη σειρά της να λειτουργήσει ως δείκτης αυτών των πολιτισμικών κατηγοριών. Θεωρητικά, θα μπορούσε κανείς από τον τρόπο που μιλά κά-

ποιος, από τους «τρόπους του λέγειν» που μετέρχεται, να συναγάγει με κάποια ασφάλεια το «νοητικό πλαίσιο», τη νοοτροπία ή ακόμη και την ιδεολογία του. Αυτός που μιλά θα ήταν τότε σαν όλους αυτούς που μιλάνε – μια ασώματη γλώσσα. Και βλέπουμε πράγματι την Ανάλυση του Λόγου και την Κριτική (όπου και αν ασκούνται) ν' αναζητούν αυτούς ακριβώς τους γλωσσικούς δείκτες που θα επέτρεπαν στους ερευ-

νητές να ανασυγκροτήσουν ολόκληρο το σύστημα προϋποθέσεων που λανθάνει στο λόγο ενός ατόμου ή μιας ομάδας, αντιμετωπίζοντας έτσι τη γλώσσα όχι σαν μία δημιουργική πρακτική που συνεχώς μεταμορφώνεται μέσα σε διαφορετικές περιστάσεις επικοινωνίας, αλλά σαν το προϊόν που μονότονα και ακατάπαυστα παράγουν ορισμένα μηχανικά ιδεολογικά αυτόματα, δηλαδή οι ομιλητές μιας γλώσσας.¹⁵ ●

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ "The status of linguistics as a science" (1929), στο Edward Sapir, *Selected Writings in Language, Culture, and Personality*, επιμ. D. G. Mandelbaum, Berkeley: University of California Press, 1985, σ. 162.

² "Science and linguistics" (1940), στο *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, επιμ. J. B. Carroll, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1956, σ. 213.

³ "Linguistics as an exact science" (1940), ό.π., σ. 221· βλ. επίσης, "Science and linguistics", ό.π., σ. 214.

⁴ "The relation of habitual thought and behavior to language", ό.π., σ. 147· "Linguistics as an exact science", ό.π., σ. 221.

⁵ *Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας*, μφ. Φ. Δ. Αποστολόπουλος, Αθήνα: Παπαζήσης, 1979, σ. 150· πβ. στο ίδιο, σσ. 141-142.

⁶ Βλ. ενδεικτικά N. Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity, σσ. 26-27.

⁷ Σύμφωνα με τον ανθρωπολόγο Franz Boas, η εσκιμό (η οποία, σημειωτέον, δεν είναι μία γλώσσα αλλά μία οικογένεια γλωσσών) έχει τέσσερις λέξεις για το χιόνι· ο Whorf ("Science and linguistics", ό.π., σ. 216) αναγνωρίζει δυο-τρεις ακόμα, χωρίς όμως να τις παραθέτει· κατ' άλλους η εσκιμό έχει πενήντα ή και εκατό διαφορετικές λέξεις για το χιόνι! Η Laura Martin, "Eskimo words for snow: A case study in the genesis and decay of an anthropological example", *American Anthropologist* 88.2 (1986), σσ. 418-423, παρουσιάζει την ιστορία αυτής της γλωσσολογικής φούσκας, την οποία σχολιάζει με θαυμάσιο τρόπο ο

Geoffrey Pullum, *The Great Eskimo Vocabulary Hoax and Other Irreverent Essays on the Study of Language*, Chicago: The University of Chicago Press, 1991, σσ. 159-171.

⁸ Βλ. Μαρία Κακκιδή, «Πλούσιες και φτωχές γλώσσες», στο *Δέκα μύθοι για την ελληνική γλώσσα*, επιμ. Γ. Η. Χάρης, Αθήνα: Πατάκης, 2001, σσ. 103-110.

⁹ Σε αυτή τη μακρά σειρά μελετών ανήκουν και οι νεότερες έρευνες για την αντίληψη των χρωμάτων στις οποίες δύο φορές αναφέρθηκε το *Cogito*: «Επηρεάζει η γλώσσα την αντίληψη;», *Cogito* 5 (2006), σ. 6, και «Η γλώσσα επηρεάζει το πώς βλέπουμε», *Cogito* 6 (2007), σ. 5. Ας παρατηρηθεί ότι στο ερώτημα του τχ. 5 δίνεται καταφατική απάντηση στο επόμενο τχ., παρ' όλο που και τα δύο κείμενα αναφέρονται στην ίδια μελέτη (μάλλον στη μελέτη των A. L. Gilbert κ.ά., "Whorf hypothesis is supported in the right visual field but not the left", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 103.2, 2006, σσ. 489-494· βλ. επίσης G. V. Drivonikou κ.ά., "Further evidence that Whorfian effects are stronger in the right visual field than the left", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104.3, 2007, σσ. 1097-1102).

¹⁰ Για νεότερες έρευνες σχετικά με την αρχή της γλωσσικής σχετικότητας βλ. J. A. Lucy, *Language Diversity and Thought: A Reformulation of the Linguistic Relativity Hypothesis*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992· του ίδιου, *Grammatical Categories and Cognition: A Case Study of the Linguistic Relativity Hypothesis*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992·

J. J. Gumperz & S. C. Levinson, επιμ., *Rethinking Linguistic Relativity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996· S. Niemeier & R. Dirven, επιμ., *Evidence for Linguistic Relativity*, Amsterdam: Benjamins, 2000· M. Pütz & M. H. Verspoor, *Explorations in Linguistic Relativity*, Amsterdam: Benjamins, 2000· S. C. Levinson, *Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003· D. Gentner & S. Goldin-Meadow, *Languages in Mind: Advances in the Study of Language and Thought*, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 2003. Μία από τις πιο πρόσφατες διαμάχες είναι μεταξύ του Peter Gordon, "Numerical cognition without words: Evidence from Amazonia", *Science* 306 [5695] (2004), σσ. 496-499, και του Daniel L. Everett, "Cultural constraints on grammar and cognition in Pirahã", *Current Anthropology* 46.4 (2005), σσ. 621-646.

¹¹ Για μια πρόδρομη εκδοχή αυτής της κριτικής, βλ. E. H. Lenneberg "Cognition in Ethnolinguistics", *Language* 29 (1953), σσ. 463-471.

¹² Πβ. D. Davidson "On the very idea of a conceptual scheme" (1974), στο *Inquiries into Truth and Interpretation*. Oxford: Clarendon Press, 1984, σ. 189: "words apart".

¹³ Ό.π., σ. 184.

¹⁴ *Επίπεδα γλωσσικής ανάλυσης*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1995, σσ. 95-96. Το παράδειγμα είναι του Δανού γλωσσολόγου Louis Hjelmslev.

¹⁵ Το άρθρο αυτό αποτελεί επεξεργασία των σσ. 284-288 του βιβλίου μου *Ιδεολογία και γλώσσα*, Αθήνα: Πατάκης, 2005.